

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ЕМІСІЇ ГРОШЕЙ І ДЕРЖАВНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ ТА ЇХ ПРОВОА ПРИРОДА

Інститут зобов'язань у юридичній науці зазвичай прийнято вважати цивільно-правовим, як неодноразово зазначається у наукових працях та довідниковій літературі. Разом з тим у національному законодавстві почав використовуватися термін «зобов'язання» і стосовно відносин, що виникають у сфері публічно-правового регулювання, зокрема, у сфері бюджетних, податкових, а також відносин, пов'язаних з емісією грошей та публічних цінних паперів. Це викликає необхідність їх дослідження та з'ясування їх правової природи і обумовлює актуальність теми, особливо стосовно зобов'язань, що виникають при емісії грошей і державних цінних паперів.

Гроші традиційно досліджувалися частіше економістами та істориками. Грошові зобов'язання розглядалися представниками юридичної науки — цивілістами О. С. Йоффе, Л. А. Лунцем, О. П. Подцерковним, А. Ю. Грібовим [1]. У вітчизняному фінансовому праві традиційно не виділяються гроші як окрема наукова категорія, хоч провідні фахівці вказують на їх зв'язок з категорією «фінанси». Зокрема, фундатор вітчизняної фінансово-правової науки академік Л. К. Воронова звертає увагу на грошовий характер фінансових правовідносин [2, 5] та вказує на необхідність дослідження їх правової природи. Це привернуло увагу фінансистів до феномена «гроші» та сприяло дослідженню грошей як об'єкта правового регулювання переважно з позицій фінансово-правового інституту грошового обігу на дисертаційному рівні Є. О. Алісовим [3]. Т. А. Латковською [4], О. А. Лукашевим [5], О. П. Орлюк [6] та деякими іншими вітчизняними вченими. Дослідженням же зобов'язань держави як емітента грошей окремі роботи фінансистів не присвячувалися.

Проблем зобов'язань, що виникають при емісії державних цінних паперів, певним чином торкалась у своєму дисертаційному дослідженні представник вітчизняної фінансово-правової науки І. Б. Заверуха [7], вона аналізувала їх у площині інституту державного боргу.

Метою даного дослідження є визначення правової природи зобов'язань, що виникають при здійсненні фінансової діяльності держави, зокрема, при емісії грошей та державних цінних паперів.

Гроші є первинною, основоположною, базовою категорією фінансового права. Вони як соціальний феномен з'явилися значно раніше фінансів, які є вторинним, похідним від грошей суспільним явищем. Саме існування фінансів, навіть їх поява неможливі без появи грошей.

Л. К. Воронова зазначає, що «держава в особі створених нею органів управляє розподільчими грошовими відносинами, тобто такими, які складаються при утворенні, розподілі, перерозподілі та використанні фондів коштів» [2, 5–6], підкреслюючи таким чином, що ці відносини складаються у сфері фінансової

діяльності держави, метою якої є створення належної її фінансової бази, фінансових ресурсів, зосереджених у відповідних публічних фондах, та підкреслює, що ці ресурси створюються в грошовій формі [8, 143].

Слід при цьому звернути увагу, що гроші, зосереджені в публічних фондах, відіграють соціально-корисну роль, служать для задоволення суспільних інтересів. І перш ніж створюються публічні грошові фонди, державою створюються гроші шляхом здійснення грошової емісії.

Визначаючи правову природу емісійної діяльності держави, О. П. Орлюк називає її у числі складових її фінансової діяльності [9, 45]. З цим твердженням слід погодитись, беручи до уваги публічно-правовий характер регулювання відносин, пов'язаних з емісією грошей. Закон передбачає, що юридичні та фізичні особи мають виконувати свої фінансові зобов'язання перед державою лише у грошовій формі. Національну валюту — гривню встановлено Конституцією України у ст. 99. Гривня згідно з законодавством є грошовою одиницею України [10, ст. 32], вона виступає як єдиний законний платіжний засіб на території України та повинна прийматись у такій якості усіма юридичними та фізичними особами [10, ст. 35].

Таким чином держава як владний суб'єкт фінансово-правових відносин зобов'язала усіх юридичних та фізичних осіб приймати та використовувати емітовані нею гроші як плату за товари, роботи, послуги.

Питання щодо визнання держави як владного суб'єкта правовідносин досліджувалось теоретиками та деякими представниками фінансово-правової науки [11]. Російський вчений М. В. Карасьова звертає увагу на те, що необхідність визнати державу суб'єктом фінансового права і фінансового правовідношення виникає тоді, коли держава реалізує свої суверенні права у сфері фінансів [12].

Серед вітчизняних вчених детально розглядала питання правового статусу держави на дисертаційному рівні О. О. Семчик. Вона, як і інші вчені, зазначає, що держава реалізує комплекс своїх фінансових прав через низку органів державної влади. О. О. Семчик робить висновок, що реалізація кожного з елементів фінансово-правового статусу держави здійснюється з використанням певних засобів і способів, сукупність яких утворює в цілому механізм реалізації функцій держави та компетенції її органів [13]. Таке твердження дослідника уявляється правильним, оскільки кожен із уповноважених державою органів у межах визначеної законом його компетенції виконує відповідні функції держави, реалізуючи таким чином роль держави як суб'єкта фінансового права шляхом безпосередньої участі у конкретних фінансово-правових відносинах як владний їх суб'єкт. Це стосується і сфери емісії грошей.

Монопольне право на емісію гривні держава надала Національному банку України [10, ст. 34], який визначила як єдиний емісійний центр України. Він емітує готівку у вигляді банкнот і монет.

Емітовані Національним банком України грошові знаки (банкноти і монети) є його безумовними зобов'язаннями, які забезпечуються всіма його активами. У Плану рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України, затвердженому Постановою правління НБУ 23 грудня 2005 року з урахуван-

ням Міжнародних стандартів фінансової звітності, згідно з положеннями ч. 2 ст. 34 Закону України «Про Національний банк України» загальна сума введених в обіг банкнот і монет зазначається в рахунках Національного банку як його пасив, тобто у числі його зобов'язань.

Зазначене дає підставу зробити висновок, що при емісії готівки — банкнот і монет виникають зобов'язання, які відрізняються від цивільно-правових зобов'язань такими ознаками: а) статусом зобов'язаного суб'єкта (у данному разі це — владний суб'єкт); б) умовами виникнення зобов'язання (без попереднього узгодження сторонами) та його виконання (не передбачено ані законом, ані іншим відповідним актом); в) засобами забезпечення (активами, що належать владному суб'єкту — державі та перебувають у віданні особливого центрального органу державного управління — Національного банку України); г) механізмом забезпечення виконання зобов'язання (не шляхом передачі відповідної частини активів, що визначені як засоби забезпечення зобов'язання, а шляхом використання інструментів реалізації грошово-кредитної політики для забезпечення стабільності грошової одиниці — гривні). Зазначене дає підставу визначити такі зобов'язання як публічні емісійні зобов'язання, які за своєю правовою природою належать до фінансово-правових, оскільки вони виникають у сфері емісійної діяльності держави, яка є складовою її фінансової діяльності.

Емісійна діяльність держави здійснюється за двома напрямками: 1) емісія грошових знаків (банкнот і монет); 2) емісія цінних паперів.

Цінні папери в нормативних і наукових джерелах найчастіше визначаються як документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають з цих документів, іншим особам [14].

М. М. Агарков зазначає, що права, які складають зміст цінних паперів, найчастіше належать до зобов'язальних прав [15]. Класифікувати цінні папери можна з використанням різних критеріїв, розділяючи їх на типи та види. Типізація цінних паперів в основному здійснюється залежно від статусу емітента. За даним критерієм розрізняють державні, муніципальні, корпоративні та цінні папери фізичних осіб.

Державні цінні папери найчастіше випускаються у вигляді облігацій і казначейських зобов'язань. У даному дослідженні сфера аналізу буде обмежуватися державними облігаціями, які емітуються державою та використовуються для акумулювання коштів до державного бюджету, тобто для досягнення основної мети фінансової діяльності — фінансового забезпечення функціонування держави.

Термін «облігація» (лат. *obligatio*) в перекладі означає зобов'язання. Державні облігації є емісійними, борговими цінними паперами.

Емісія облігацій, як і інших цінних паперів, включає їх випуск і розміщення. При розміщенні державних облігацій між їх емітентом та набувачем — власником виникають відносини позики, що передбачають виникнення у емі-

тента зобов'язань по поверненню власнику облігації її номінальної вартості і сплаті доходу у розмірі, зазначеному в умовах емісії, якщо інше не передбачено умовами розміщення облігацій.

Оскільки державні облігації емітуються для акумуляції фінансових ресурсів і подальшого використання зазначених ресурсів для публічних цілей, в тому числі і для фінансування дефіциту Державного бюджету, відносини, які складаються у зв'язку з їх випуском і розміщенням, безумовно, відносяться до фінансово-правових. Такі висновки відзначені у наукових працях Л. К. Воронової, О. М. Горбунової, О. П. Орлюк, Н. І. Хімічевої та інших відомих вчених, які досліджували їх правову природу. Підтвердженням такого висновку є й те, що детальніше випуск облігацій державних позик регулюється також і бюджетним законодавством, зокрема . щорічним законом про Державний бюджет України, в якому визначаються і конкретні обсяги емісії державних облігацій для конкретного бюджетного року.

О. П. Орлюк цілком аргументовано зазначає, що державні цінні папери є однією з форм державних запозичень [9, 582]. Даний висновок підтверджується і назвою зазначеного виду цінних паперів — «облігації внутрішньої державної позики», що використовується законодавцем в нормативних актах, які регулюють їх випуск і розміщення. Це дає підстави вважати, що правовідносини, що складаються при процедурі розміщення державних облігацій, можна віднести до категорії зобов'язальних.

Термін «зобов'язання» зустрічається і в інших інститутах фінансового права, однак ці поняття в різних фінансово-правових інститутах мають різний зміст. Так, у п. 14.1.156 ст. 14 Податкового кодексу України використовується поняття «податкове зобов'язання», яке визначається законодавцем як «сума коштів, яку платник податків, у тому числі податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством (у тому числі сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установленний законом строк) [16];

Аналіз нормативного матеріалу дозволяє зробити висновок, що податкове зобов'язання виникає з обов'язку особи, яка має об'єкт оподаткування, внести в державну скарбницю встановлену законом суму податку або іншого обов'язкового платежу. Такий обов'язок встановлюється державою з використанням імперативного методу без урахування наявності або відсутності згоди платника податків. Тому податкові правовідносини можна назвати лише умовно зобов'язальними. Уповноваженою стороною в податкових зобов'язальних відносинах завжди виступає держава в особі уповноваженого державного органу. Зобов'язана сторона завжди повинна здійснити передбачені законом активні позитивні дії. При невиконанні податкового зобов'язання (обов'язки) держава застосовує примусові заходи у встановленому законом порядку.

У Бюджетному кодексі України (п. 7 ст. 2) використовується поняття «бюджетне зобов'язання», яке визначається як «розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних опе-

рацій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому» [17]. Такі платежі здійснюються в рамках бюджетного асигнування, встановленого на певний бюджетний період.

На відміну від податкового та бюджетного зобов'язань, характер зобов'язань, що виникають при емісії облігацій державних позик, зовсім інший. Зобов'язаною особою в них виступає держава в особі державного органу — емітента. Державні облігації розміщуються на добровільних засадах, правовідносини виникають за згодою сторін, що характерно для цивільно-правового регулювання. Разом з тим правове становище сторін цивільно-правового відносини позики і сторін фінансово-правового відношення, що виникає при розміщенні державних облігацій, різне. У цивільно-правовому відношенні позики сторонами є займодавець (уповноважена особа) і позичальник (зобов'язана особа). Відомо, що юридичний зміст зобов'язального правовідношення становлять право вимоги займодавця (кредитора) і борг позичальника (боржника). Після закінчення терміну договору позики уповноважена особа вправі вимагати від зобов'язаної виконання зобов'язання з використанням передбачених законом способів забезпечення його виконання аж до отримання займодавцем частини майна боржника у встановленому порядку.

У фінансово-правовому відношенні з приводу державної позики статус зобов'язаної сторони особливий, нею є держава. Однак чи стає позикодавець — власник облігації державної позики в даному правовідношенні уповноваженою особою в істинному значенні цього слова, питання дискусійне. Навряд чи можна назвати уповноваженою особу, яка, будучи власником боргового цінного паперу (облігації державної позики), жодним чином не має можливості по закінченню терміну позики примусити боржника (державу) до виконання грошового зобов'язання.

Як приклад достатньо згадати порядок погашення випущених у радянський період облігацій Державної внутрішньої виграшної позики 1982 року. Пострадянські країни — колишні союзні республіки, проголосивши себе суверенними незалежними державами і правонаступниками як за активами, так і за зобов'язаннями колишнього СРСР, підтвердили свої зобов'язання і по даній позиції. Так, в Україні відповідно до п. 1 Указу Президента від 28 лютого 1992 р. «Про Державну внутрішню виграшну позичку 1982 року» встановлено, що Кабінет Міністрів України є правонаступником зобов'язань колишнього Союзу РСР стосовно громадян за облігаціями цієї позики. Однак, для виконання державою зобов'язань за цими облігаціями потрібен тривалий період.

У Російській Федерації було прийнято Постанову Уряду РФ від 5 серпня 1992 р. № 549 «Про Державну внутрішню виграшну позичку 1982 року і випуск російської виграшної позики 1992 р.», відповідно до якого був передбачений викуп облігацій Державної виграшної позики 1982 року установами Ощадного банку РФ і їх обмін на облігації Російської внутрішньої виграшної позики 1992 року. Тобто фактично здійснювався не викуп, а лише обмін на інші боргові зобов'язання. Спроби власників облігацій оскаржити рішення держави

успіху не принесли [18]. Зазначені приклади підтверджують положення про нерівність сторін зобов'язальних правовідносин, що виникають при емісії державних облігацій, а також про наявність у таких правовідносинах зазначених вище ознак, що відрізняють такі правовідносини від зобов'язальних цивільно-правових відносин.

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що зобов'язання, які виникають внаслідок емісії грошових знаків (банкнот і монет), а також державних цінних паперів (облігацій державних позик), є публічними зобов'язаннями держави як суб'єкта фінансового права, що реалізує свою правосуб'єктність через уповноважені державні органи, які виступають емітентами банкнот і монет та зазначених державних цінних паперів. Їх можна назвати емісійними зобов'язаннями держави, а правовідносини, що складаються між державою в особі відповідного уповноваженого державного органу — емітента грошових знаків та державних облігацій та їх власниками визначити як емісійні зобов'язальні фінансово-правові відносини. Таким чином можна стверджувати про існування інституту зобов'язань у фінансовому праві, зокрема, в його структурному елементі (підгалузі) — емісійному праві.

Література

1. Иоффе С. О. Обязательственное право / С. О. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 880 с.; Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства. Юридическое исследование / Л. А. Лунц. — М. : Госфиниздат, 1927; Лунц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве / Л. А. Лунц. — М. : Статут, 1999; Подцерковный О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики / О. П. Подцерковний. — К. : Юстініан, 2006. — 424 с.; Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим ценных бумаг / А. Ю. Грибов. — М. : РИОР, 2008.
2. Воронова Л. К. Наука фінансового права та її сучасні завдання // Фінансове право. — 2007. — № 1. — С. 5.
3. Алісов Є. О. Проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук / Є. О. Алісов. — Х., 2006. — 457 с.
4. Латковська Т. А. Фінансово-правові питання формування центральних та державних банків в Україні, країнах центральноєвропейської та англосаксонської систем права : монографія / Т. А. Латковська. — О. : Юрид. л-ра, 2007. — С. 229.
5. Лукашев О. А. Правове регулювання грошової системи України : дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Лукашев. — Х., 2002. — 200 с.
6. Орлюк О. П. Правові проблеми організації та діяльності банківської системи України : дис. ... д-ра юрид. наук / О. П. Орлюк. — Х., 2003. — 480 с.
7. Заверуха І. Б. Проблеми правового регулювання державного боргу України : дис. ... д-ра юрид. наук / І. Б. Заверуха. — Л., 2007. — 442 с.
8. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник / Л. К. Воронова. — К. : Прецедент : Моя книга, 2006. — 448 с.
9. Орлюк О. П. Фінансове право. Академічний курс : підручник / О. П. Орлюк. — К. : Хрінком Інтер, 2010. — 808 с.
10. Про Національний банк України : Закон України від 20 трав. 1999 р.
11. Запольский С. В. Правовые проблемы самофинансирования предприятий в условиях полного хозяйственного расчета (финансово-правовой аспект) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. В. Запольский. — М., 1989. — С. 22.
12. Карасева М. В. Финансовое правоотношение : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / М. В. Карасева. — М. : РГБ, 2003. — С. 95.
13. Семчик О. О. Держава як суб'єкт фінансового права : дис. ... канд. юрид. наук / О. О. Семчик. — К., 2009. — С. 149.

14. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 31. — Ст. 268.
15. Агарков М. М. Основы банкового права : курс лекций ; Учение о ценных бумагах : науч. исслед. / М. М. Агарков. — 3-е изд., стер. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — С. 165.
16. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13–14. — Ст. 112.
17. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 50–51. — Ст. 572.
18. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 13 июня 2006 г. № 275-О по жалобе гражданина Гурнова А. А. на нарушение конституционных прав положением статьи 1 Федерального закона «О восстановлении и защите сбережений граждан Российской Федерации» и пунктом 4 статьи 817 Гражданского кодекса Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://arhiv.inpravo.ru/data/base402/text402v432i834.htm>.

Анотація

Царьова Л. К. Зобов'язання, що виникають при емісії грошей і державних цінних паперів та їх правова природа. — Стаття.

У статті досліджується правова природа зобов'язань, які виникають при здійсненні фінансової діяльності держави у деяких сферах фінансово-правових відносин, особливо у емісійних правовідносинах. Визначається характер таких зобов'язань та виділяються ознаки, що відрізняють їх від цивільно-правових зобов'язань і слугують аргументацією для висновку про існування у фінансовому праві інституту зобов'язань і емісійних зобов'язальних фінансово-правових відносин.

Ключові слова: гроші, грошові зобов'язання, фінансові правовідносини, емісія готівкових коштів, державні цінні папери, облігації державних позик, емісійні зобов'язання.

Аннотация

Царьова Л. К. Обязательства, которые возникают при эмиссии денег и ценных бумаг и их правовая природа. — Статья.

В статье исследуется правовая природа обязательств, возникающих при осуществлении финансовой деятельности государства в некоторых сферах финансово-правовых отношений, особенно в эмиссионных правоотношениях. Определяется характер таких обязательств и выделяются признаки, которые отличают их от гражданско-правовых обязательств и служат аргументацией для вывода о существовании в финансовом праве института обязательств и эмиссионных обязательственных финансово-правовых отношений.

Ключевые слова: деньги, денежные обязательства, финансовые правоотношения, эмиссия наличных денег, государственные ценные бумаги, облигации государственных займов, эмиссионные обязательства.

Summary

Tsareva L. K. Liabilities arising from the issue of money and government securities and their legal nature. — Article.

The article examines the law nature of obligations that appears during the implementation of financial activity of the state in some areas of financial and law relations, especially in the emission relationship. Determine the nature of such commitments and highlight features that differs them from civil liability and serve as arguments for the conclusion about the existence of law institutions in the financial commitments and i emission binding financial and law relations.

Keywords: money, money obligations, financial legal issue of cash, government securities, government bonds, emission commitments.